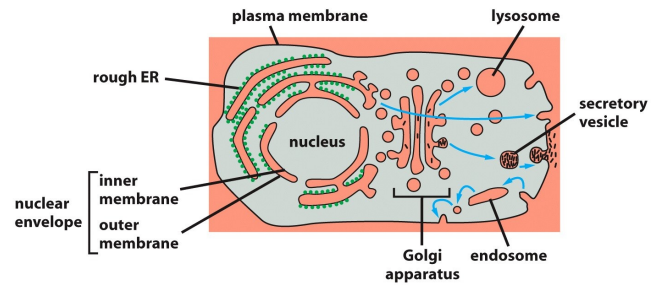

HOOFDSTUK 4: HET ENDOMEMBRAANSYSTEEM

Endomembraansysteem

- lipiden en membraaneiwwitten verdelen over cel
- transport naar de rand van de cel
- secretie naar extracellulair milieu
- opname en afbraak van voedingscomponenten

Endoplasmatisch reticulum

Het **endoplasmatisch reticulum** is een continu netwerk van zakjes, tubules en vesikels

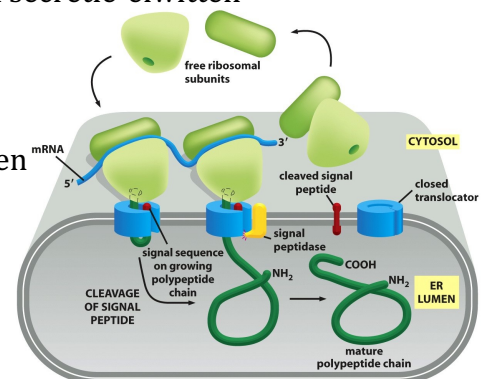
- **perinucleair netwerk**: membraan continu met buitenste kernmembraan
- **cisternen**: membraan omsloten zakjes, **ER lumen**: de omsloten ruimte
- **functie van ER**
  - o biosynthese van proteïnen → incorporatie in plasmamembraan/organelen OF export
  - o biosynthese van lipiden → triacylglycerol, sterol → belangrijkste bron membraanlipiden
- **2 types in ER**: bezitten beide dezelfde lumenale ruimte → zijn één organel
  - o RER: ribosomen, membranen vormen afgeplatte vlakken
  - o SER: vrij van ribosomen, membranen vormen tubulaire structuren
- **morfologie** vormt een reflectie van **functioneel onderscheid**
  - o prominent RER voor cellen gespecialiseerd in productie van secretie-eiwitten
  - o prominent SER voor steroïde-producerende eiwitten

Synthese en maturatie van proteïnen in RER

RER: **biosynthese** van integrale membraaneiwwitten & excretieproteïnen

Co-translationele translocatie via SRP, signaalpeptide → translocon

→ integrale eiwitten verankerd via hydrofobe sequenties of binding met membraanlipiden
↳ = start-stopsignalen

Post-translationele modificatie regelt de eerste stappen van proteïne maturatie

→ glycosylatie, vorming disulfide bruggen, opvouwing, ERAD & assemblage tot multimeren

Functies van het SER

Drugdetoxificatie

- wordt geregeld door **enzym-gekatalyseerde hydroxylatie**
  - additie van hydroxyl-groepen maakt hydrofobe drugs meer oplosbaar
  - vnl. door **cytochroom P450 superfamilie**
- voorbeeld: eliminatie van barbituraten in hepatocyten
  - toename in barbituraat-detoxificerende enzymen + proliferatie van dat ER
- **pharmacogenomics**: studie van differentiële drug respons door verschillen in het genoom

Suikermetabolisme

- ER van hepatocyten: **enzymatische degradatie** van opgeslagen **glycogeen**
- **fosforylyse** door enzym glucose-6-fosfatase:
glucose-6-fosfaat → glucose — GLUT2 transporter → bloed

Calciumopslag

- **sarcoplasmatisch reticulum** (soort ER in spiercellen) heeft als rol calciumopslag
- Ca^{2+} uit SR gelost (spiercontractie) en dan terug in SR gepompt door ATP-ases

Steroïde biosynthese

- bijnier (cortisol), ovaria (oestrogeen), testis (testosteron) → ER dé plaats v. hormoon synthese

Membraanbiosynthese

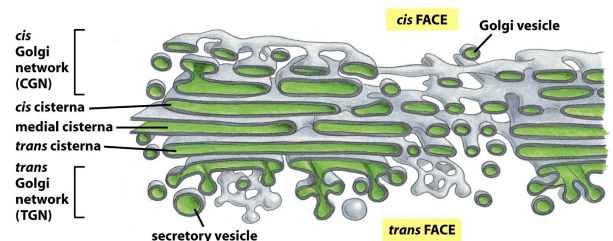
Primaire bron van **membraanlipiden** is het ER

- mitochondriën, chloroplasten, peroxisomen kunnen dit in principe zelf
→ indien toch overdracht van ER naar deze organellen: via **fosfolipide transferproteïnes**
- biosynthese van vetzuren in het cytoplasma
→ **incorporatie in fosfolipiden** aan cytoplasmatisch membraan in ER
- verdeling in membraan via flippases → vervolgens overdracht naar organellen of membraan

Het Golgi apparaat

Het **Golgi-complex** bestaat uit schijfvormige membranen die op elkaar gestapeld zijn (**stack**)

- duidelijke polarisatie en verdeling
- CGN, TGN en med. c. zijn biochemisch & functioneel verschillend, bezitten elk eigen enzymen
  - **cis-deel CGN of *cis* Golgi Network**
    - gericht naar het ER
    - nieuw gesynthetiseerde lipiden en proteïnen worden continu hier aangeleverd
  - **mediale cisternae**
    - hier gebeurt het grootste deel van proteïnemodificaties
  - **trans-deel TGN of *trans* Golgi Network**
    - vertrek richting endosomen, lysosomen en plasmamembraan

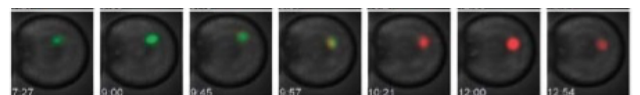

Vesiculair transportmodel of stationair cisternenmodel

- elk compartiment is een stabiele structuur
- transport tussen compartimenten verloopt via vesikels

Cisternal maturation model

- totale inhoud van cisternen rijpt gradueel en wordt omgezet van cis naar trans
- gerijpte cisternen vallen t.h.v. TGN uit elkaar in verschillende blaasjes
- experimenteel (foto) is dit model aangetoond, toch worden 2 modellen **wetenschappelijk niet uitgesloten**
- **live cell imaging**: CGN proteïne groen gekleurd, TGN proteïne rood
→ er is een duidelijke geleidelijke overgang van groene naar rode fluorescentie

Afbeelding 1: Live cell imaging: CGN (groen) naar TGN (rood)

Proteïneglycosylatie

Glycosylatie is een progressief proces waarbij enzymen opeenvolgende stappen katalyseren

- reacties gebeuren sequentieel in verschillende compartimenten van ER en Golgi
- **N-linked glycosylatie**: suikergroep op N van eindstandige aminogroep van asparagine
- **O-linked glycosylatie**: oligosacharide op O van hydroxyl op serine/threonine

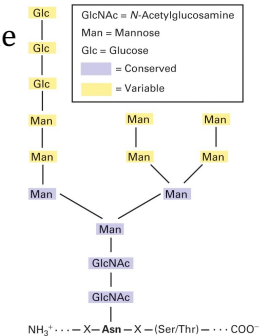
Initiële glycosylatie in het ER

→ hier gebeuren de eerste stappen van glycosylatie, vnl. deze van N-linked glycosylatie

Alle suikergroepen: **core oligosaccharide**

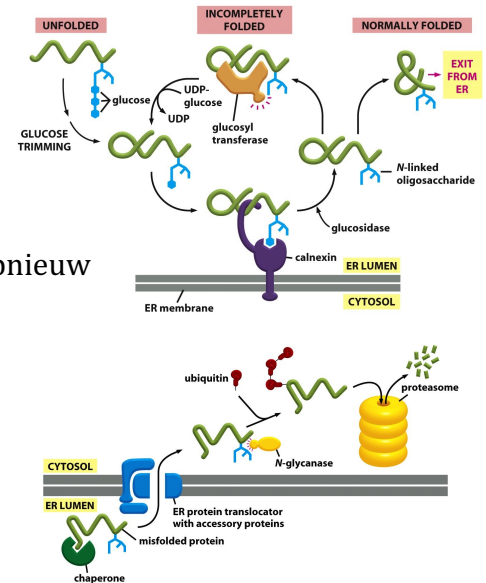
- bestaat uit: 2 N-acetylglucosamines GlcNAc, 9 mannoses en 3 Glc
- onderdelen sequentieel erop gezet via **dolichol fosfaat**: oligosacharide carrier

1. dolichol fosfaat is een **oligosacharide carrier** in ER membraan
2. **core oligosacharide synthese** begint aan cytoplasmatische kant
  - a. GlcNAc en Man worden toegevoegd aan dolichol fosfaat
3. **translocatie** van oligosacharide van cytoplasmatische naar luminale zijde via een **flippase**
4. vervolledigen van core oligosacharide als meer Man en Glc worden toegevoegd
5. **transfer** van het volledig core oligosaccharide naar **asparagine** residu van **doeleiwit**
6. **final processing**: verwijdering van 3 Glc en 1 Man

Co-translationele glycosylatie: quality control voor opvouwing

- **calnexine/calreticuline** → bevorderen disulfidebrugvorming
- **glucosidase**: glucose wordt verwijderd
- **UGGT** (UDP-glucose glycoprotein **glycotransferase**)
  - = sensor voor juiste opvouwing van het proteïne
  - slechte opvouwing: voegt Glc eenheid toe en cyclus start opnieuw
  - goede opvouwing: proteïne niet meer herkend door UGGT
- als het niet lukt om goed op te vouwen
  - **polyubiquitinetag** of 'kiss of death'
  - = merker zodat proteïne gedegradeerd wordt in proteasoom

Afwerking in Golgi-complex

- echte diversiteit in suikergroepen ontstaat pas in het Golgi
- enkele groepen van N-linked core verwijderd, gevolgd door additie van complexe suiker
    - o vb. GlcNAc, galactose, NANA, fucose
  - **trans-Golgi**: O-linked oligosachariden gevormd door overdracht van nucleotide precursoren
    - dit zijn nucleotide suikers (UDP-Gal, GDP-Man, ...)
    - in Golgi-vesikel binden zij op OH-groep van een suiker m.b.v. glycosyltransferase
  - **mature glycoproteïnen** bevinden zich aan **luminale zijde** van ER of Golgi
    - o lumen van organel ≈ buitenzijde van cel → glycoproteïnen aan extracell. zijde membr.

Vesiculair transport

Vesiculair transport: integrale of opgeloste eiwitten krijgen na modificatie een eindbestemming

- eindbestemmingen: ER zelf, Golgi, endosomen, lysosomen of plasmamembraan
- **cargo** of lading zit vast in de membraan
  - o als **integraal membraaneiwit**
  - o **verankerd** door membraangebonden receptor aan vesikelmembraan
- elk proteïne bevat een **tag**, het adres: deze zit vervat in
  - o az-sequentie
  - o suikerketen
  - o fosfaatgroepen op fosfatidylinositol voor membraanlipiden

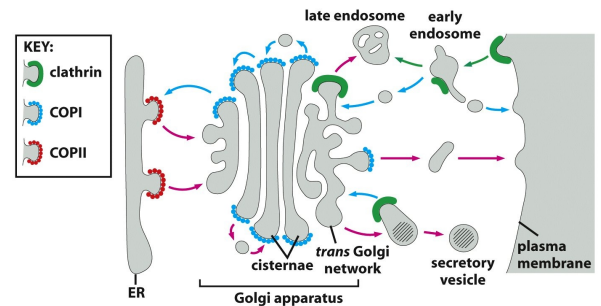
Basisprincipes van vesiculair transport

zowel voor de biosynthese pathway als endocytose pathway gelden volgende principes:

1. Vesikels worden gekenmerkt door specifieke mantelproteïnes

mantelproteïnen fungeren als mechanisme om

- vlakke membraan om te buigen tot een vesikel
- selectiemechanisme voor herkenning en sortering van vesikel

Types mantelproteïnen

- **COPII-gecoate vesikels:** **anterograad transport** van ER naar Golgi
- **COPI-gecoate vesikels:** **retrograad transport** van Golgi naar ER (van TGN naar CGN)
- **Clathrine-gecoate vesikels:**
  - transport van TGN naar endosomen en lysosomen
  - van plasmamembraan naar compartimenten (endocytose)
- **Caveolin-gecoate vesikels:** **caveolae** gespecialiseerde lipid rafts voor endo- en transcytose

2. Monomere GTP-asen controleren de assemblage van vesikels

een **klein GTP-ase** regelt de assemblage en afbraak van de coat

- voor COPI en Clathrine: GTP'ase van ARF type, voor COPII: Sar1

1. Sec12 (membraaneiwit) stimuleert uitwisseling GDP voor GTP
2. dit GTP bindt op Sar1 → hydrofobe uiteinde van Sar1 plooit naar buiten (membr. verankering)
3. Sar1-GTP initieert vorming van COPII vesikel
4. **timer principe:** na vorming van het vesikel zal coat uitenvallen (hydrolyse)

3. Signaalsequenties bepalen de sortering

Mantelproteïnen herkennen signaalsequenties op transmembraan-cargo-proteïnen

- mantel zal clustering van membraancargo's induceren
- in cytoplasma zullen oplosbare proteïnen herkend worden door membraancargo's
  - opl.: fungeren als receptoren en dirigeren hen naar celcompartimenten

4. Rab GTP-assen gidsen het aanmeren

Rab-proteïnen leveren een belangrijke bijdrage in vesikelfusie

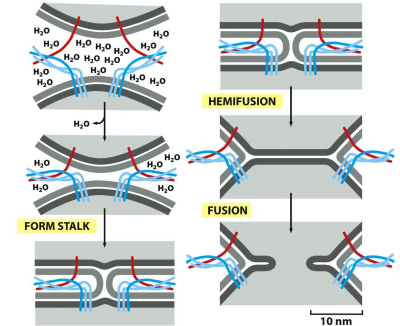
- bij activatie (GEF) wisselen zij hun GDP voor GTP en worden actief
- Rab-effector op doelmembraan stimuleert GTP-ase activiteit: aanmeren van vesikel

5. SNARE's bepalen vesikelfusie V: Vesicle, T: Target, SNARE: attachment protein receptor

Hechting van een vesikel: **fusiecomplex** tussen

V-SNARE proteïnen en T-SNARE op doelmembraan

- V- en T-snares verstrengelen en verdrijven water om energetische barrière voor fusie te verlagen
- vb. synaps: vrijstelling neurotransmitters voor spiercontractie
- Botox: knipt SNARE's → dit verlamt de spierfunctie rimpels worden veroorzaakt door spiercontracties

6. SNARE's en receptoren worden gerecupereerd

Na fusie en afgifte vesikelinhoud worden SNARE's opnieuw gescheiden m.b.v. NSF eiwit

- V-SNARE's nemen oude plaats terug in via retrograad transport

Biosynthese pathway

Finale sortering gebeurt t.h.v. TGN, waar lipiden en proteïnen worden verpakt in vesikels met verschillende bestemmingen

Retentie en retrieval

compositie van beide organellen moet bewaard blijven: **retrieval pathway**

- via RXR-retentie tag wordt materiaal via retrograad (CGN→ER) transport teruggebracht

Retrograde transport via KDEL-sequentie: uit ER ontsnapte oplosbare moleculen met KDEL tag worden herkend door transmembraanreceptor van Golgi met KKXX sequentie

- binding zorgt voor wijziging naar COPI gecoatg vesikel voor ER-transport
- wordt gebruikt om SNARE-proteïnen te recupereren

Lysosomale targeting

- tijdens beweging in ER en Golgi worden lysosomale enzymen **geglicosyleerd**
  - glycoproteïnen worden naar lysosoom gericht bij vorming **mannose-6-fosfaat**
    - 2 enzymen zijn hierbij betrokken: **fosfotransferase** en **fosfodiesterase**
    - lumenale zijde TGN heeft M6F-receptoren
      - bij **binding: verpakking in vesikels** die zullen fuseren met endosomen
      - enzymen komen los van receptor door lage pH
        - ontwikkeling/fusie tot/met **lysosoom**
    - merkteken om proteïne naar het lysosoom te loodsen
      - **inclusion cell disease:** M6F ontbreekt → lysosomale inhoud komt in intercellulair weefsel terecht

Exocytose (secretorische pathway)

materiaal wordt via het ER en Golgi verpakt in blaasjes die versmelten met plasmamembraan

- binnenste, lumenaal membraan van blaasje versmelt buitenste lipidenlaag plasmamembraan
- exocytose is **gepolariseerd**: secretie zal enkel aan apicaal deel (verteringsenzymen) of aan synapsen (neuronen) plaatsvinden

Constitutieve exocytose

= voortdurende secretie van eiwitten (bv. in darmmucosa of opbouw extracellulaire matrix)

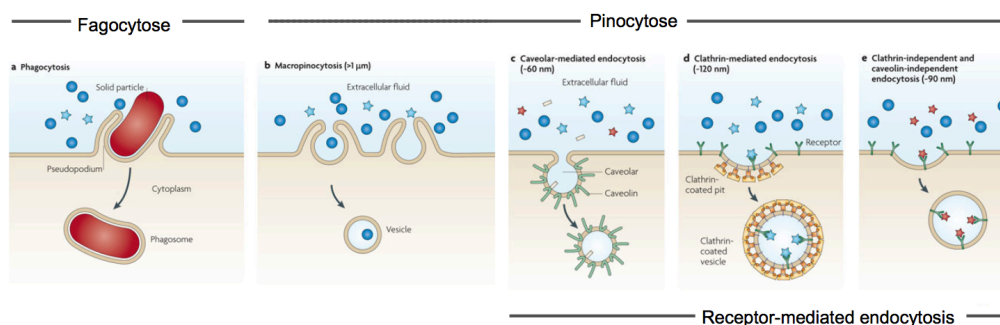
- lijkt een ongereguleerd proces van continu migrerende vesikels die fuseren met plasmamembraan om inhoud te lossen via exocytose
  - wordt eigenlijk geregeld door korte aminozuursequenties

Gereguleerde exocytose

= secretorische blaasjes accumuleren in de cel en fuseren enkel pas met membraan na signaal

- vesikels ondergaan **maturatie**, proteïnen worden geconcentreerd (**condensatie**) en wachten dan op plaats van secretie op ECM-signaal voor fusie
- vb. zymogeenkorrels in pancreascellen of neurotransmitters in neuronen
  - binding van hormonen of neurotransmitters leidt tot vrijstelling second messengers
  - fusie van synaptische blaasjes voorkomen door een klem: synaptotagmine
    - door calcium flux wordt blokkade opgeheven → vesikelfusie

Endocytose pathway

Endocytose

- om materiaal vanuit de plasmamembraan in te snoeren en op te nemen
- om bepaalde componenten uit de membraan te recupereren
- voedingsbestanddelen opnemen via fagocytose en pinocytose → lysosomen
  - afbraakproducten door lysosomale wand in cytoplasma transporteren

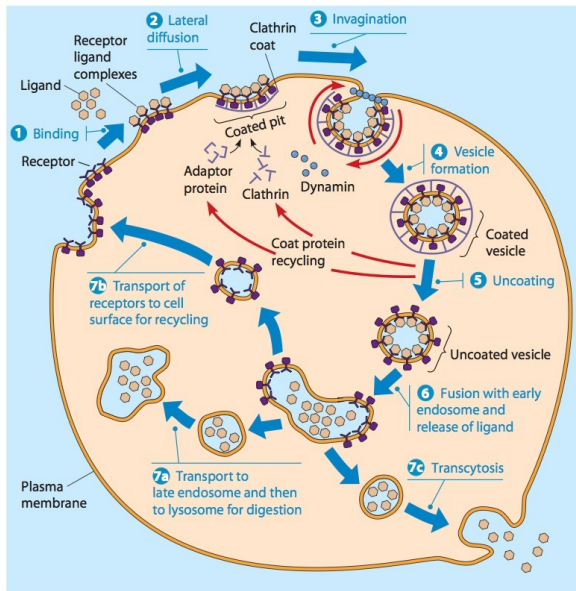
Fagocytose

- **grote partikels**: aggregaten, organellen, micro-organismen of cellen
- unicellulaire organismen: voedingswijze, multicellulaire organismen: defensie (macrofaag)
- vormen van **membranauitstulpingen** of **pseudopodia**: omarmen het object
  - vorming van fagocytotische vacuole of **fagosoom**
- fagocytose gaat gepaard met mobilisatie van cytoskelet, pinocytose niet

Receptor-gemedieerde endocytose

of clathrine-afhankelijke endocytose: primair proces voor opname van macromoleculen

1. receptoren binden liganden (macromoleculen) en bewegen ze rond in het membraan
2. ze komen een **coated pit** tegen: collectie en internalisatie van macromoleculen
3. curvatuur en **invaginatie** als receptor-ligand complexen ophopen → vormig gecoat vesikel
  - rekrutering van proteïnen (clathrine, adaptine en dynamine)
4. clathrine-mantel verdwijnt: 'naakt' vesikel fusioneert met TGN om vroeg endosoom te vormen
  - efficiënte sortering van membraancomponenten
  - endosoom rijpt verder tot laat endosoom en lysosoom
5. ATP-ase gekoppelde H⁺-pomp zal endosoominhoud verzuren → receptor komt los van ligand
  - receptor wordt gerecycled naar plasmamembraan

Receptorrecyclage gebeurt niet altijd:

- receptor-ligand complexen kunnen in lysosomen worden gedegradeerd
- andere worden naar TGN vervoerd
- **transcytose**: terug naar andere regio van plasmamembraan gevoerd om gesecreteerd te w.

Clathrine-gecoate vesikels

Clathrine-coat vormt triskelion complexen die op hun beurt een polyonaal rasterwerk vormen

Tussen clathrine-skelet en membraan bevinden zich **adaptor proteins**

→ concentratie van juiste macromoleculen in coated pits

Dynamine (GTP-ase) regelt de finale afsnoering uit de membraan

- wikkelt zich rond de nekregio
- verbruikt GTP voor constrictie

Clathrine-onafhankelijke endocytose

vloeistof-fase endocytose

- vorm van pinocytose: niet-specifieke opname
- vrij consante snelheid: compenseert voor exocytose

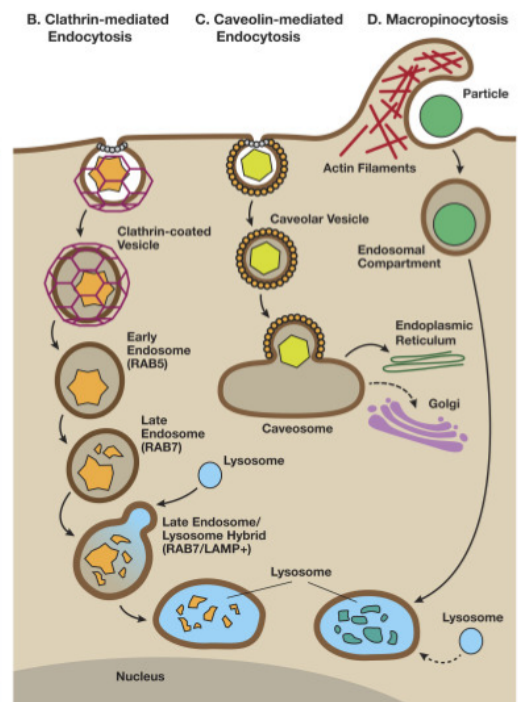
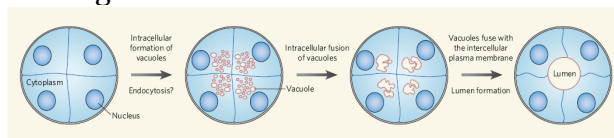
Caveolae, caveoline-gemedieerde endocytose

- flesvormige instulpingen van lipid rafts, met langs cytoplasmatische kant caveolines
- vermoeden: vorming van neutrale endosomale vesikels of **caveosomen** (misbruik dr virus)

Weefselfifferentiatie door endo- en exocytose

Ontwikkeling van bloedvaten is essentieel voor een organisme

- via time-laps en fluorescerende **quantum dots**
- lumen van bloedvat ontstaat door **intra- en intercellulaire uitholling** van endotheliale cellen
  - o **intracellulair**: vorming en fusie van vacuoles afkomstig van pinocytose
  - o **intercellulair**: versmelten van gelijkaardige vacuoles met aangrenzende cellen
- vorming van een intercellulaire ruimte

Lysosomen

Lysosomen zijn de verteringsapparaten van de cel

- enzymen voor grote klassen biomoleculen af te breken
  - o fosfatasen, proteasen, nucleasen, lipasen, glycosidasen en sulfatasen
- omsloten door een **lipidendubbellaag**
- **luminale** zijde is sterk **geglycosyleerd** → bescherming cytosol tegen proteasen en lage pH
  - o zure pH bevordert degradatie door activatie hydrolases en denaturatie macromoleculen

Herkomst

Lysosomale enzymen worden gesynthetiseerd op ER en gemodificeerd en gesorteerd in Golgi

- krijgen specifieke mannose-6-fosfaat modificatie
- via clathrine-gecoate vesikels migreren ze naar endosomale compartimenten

Endosomale compartimenten ontstaan door fusie van blaasjes TGN & blaasjes v. plasmamembr.

- rijpen tot late endosomen waarbij de pH daalt
- d.m.v. ATP-ase pomp daalt pH verder tot 4: activatie hydrolases → begin digestie

Lysosomale enzymen katalyseren verteringsprocessen

heterofagische lysosomen: lysosomen met extracellulair materiaal

autofagische lysosomen: lysosomen met intracellulair materiaal

Heterofagie in bescherming en voeding

Lysosomen ontstaan door fusie van fagocytotische vacuoles met vroege endosomen

Vroege endosomen ontstaan door fusie van receptor-gemedieerde endocytotische vesikels met pre-lysosomale blaasjes afgesplits door TGN

Na digestie worden oplosbare moleculen als nieuwe bron van nutriënten aangewend

- debris komt terecht in **residueel lichaamje**
  - o accumulatie van dit debris draagt bij aan cellulaire veroudering
  - o in witte bloedcellen wordt dit gebruikt om immuunsysteem te trainen
- debris → macrofagen → B- en T-lymfocyten → vorming geheugencellen stimuleren

Autofagie als recyclagesysteem

ook vertering van cellulaire structuren of organellen die beschadigd of niet meer nodig zijn

- in de meeste cellen; toch prominent in rode bloedcellen
  - hier worden quasi alle organellen verwijderd door autofagie (meer O₂ kunnen binden)
- **uithongeren** van cellen resulteert in autofagie als wanhoospoging voor voedselvoorziening

macro-autofagie: organel/structuur omgeven door dubbele membraan uit ER → **autofagosoom**

micro-autofagie: kleinere blaasjes uit cytoplasma omhuld door enkel membraan

Extracellulaire digestie

- lysosomale enzymen via exocytose afgeven aan ECM: bvb. door spermacel voor eicelwand

Lysosomale opslagziekten

accumulatie van schadelijke substanties (bv. accumulatie gangliosides bij Tay-Sachs disease) ^{door ontbreken van N-acetylhexosaminidase}

Peroxisomen

Peroxisomen zijn niet afkomstig van het ER en behoren dus niet tot het endomembraansysteem

- kristallijne kern van uraatoxidase
- aanwezigheid van catalase ($\text{H}_2\text{O}_2 \rightarrow \text{H}_2\text{O}$) en ook enzymen voor vorming van H_2O_2

Peroxisomale functies

1. Waterstofperoxide metabolisme

- Oxidasen katalyseren oxideerbaar substraat RH_2 met O_2 ($\text{RH}_2 + \text{O}_2 \rightarrow \text{R} + \text{H}_2\text{O}_2$)
- Catalase kan waterstofperoxide detoxificeren op 2 manieren

2. Detoxificatie van schadelijke componenten

Peroxisoom speelt belangrijke rol in detoxificatie van:

- toxische substraten ($\text{R}'\text{H}_2$, vb. methanol, fenol) die catalase gebruikt als peroxidase
- ontmijning van **ROS, reactive oxygen species** (zoals superoxide O_2^- of hydroxylradicaal OH)
  - o worden gevormd bij normaal metabolisme en accumuleren bij oxidatieve stress

3. Oxidatie van vetzuren

20-25% van vetzuurafbraak via β -oxidatie in peroxisomen (rest in mitochondriën)

→ primair eindproduct, acetyl-co-enzym A, naar cytosol om deel te nemen in citroenzuurcyclus

4. Metabolisme van stikstof-bevattende producten

Uraat oxidase: afbraak van uraat dat ontstaat tijdens nucleïnezuurafbraak

Aminotransferasen: transfer van aminogroep van aminozuren naar α -ketozen

5. Katabolisme van ongewone substanties

→ sommige substraten van peroxisomale oxidases zijn zeldzame producten waar cel geen andere degradatiemechanismen voor heeft, zoals: D-aminozuren of xenobiotica

Peroxisoombiogenese

Endosomen en **lysosomen** ontstaan door knopvorming van vesikels van TGN en plasmamembraan

↔ **peroxisomen** groeien en delen uit bestaande peroxisomen

- proteïnen voor peroxisomale functie worden gemaakt in vrije ribosomen
- post-translationeel geïmporteerd

Take-home messages

- Het **endomembraansysteem** zorgt voor **uitwisseling van macromoleculen** tussen de cel en de extracellulaire omgeving door exo- en endocytose
- De belangrijkste componenten van het endomembraansysteem zijn het ER, het Golgi apparaat, de plasmamembraan en de lysosomen.
- Het **ruw** ER zorgt voor **synthese en maturatie van secretorische eiwitten** en lipiden. Het **glad** ER is verantwoordelijk voor drug **detoxificatie**, **glycosylatie**, **calcium** opslag en **steroïde** synthese.
- Een slecht opgevouwen proteïne wordt gemerkt met een **polyubiquitine** staart en gedegradeerd in het **proteasoom**.
- Het Golgi apparaat is een **gepolariseerd compartiment** dat instaat voor proteïne **glycosylatie** en finale **proteïnesortering**
- De biosynthese en endocytose pathways maken gebruik van **vesiculair transport**. Proteïnesortering in vesikels berust op de aanwezigheid van **signaalsequenties** en wordt gekenmerkt door **specifieke mantelproteïnes**. **GTP-asen** controleren **assemblage** en aanmeren van vesikels. **SNARE's** mediëren **vesikelfusie**.
- De **biosynthese pathway** start in het ER en heeft als **eindbestemming** de **plasmamembraan** tenzij er signalen voor **retentie**, **retrieval** of **lysosomale targeting** aanwezig zijn.
- In tegenstelling tot **constitutieve exocytose**, dat **continu** plaatsvindt, gebeurt **gereguleerde exocytose** op basis van een **extracellulair signaal**.
- Cellen nemen materiaal op via **fagocytose**, **pinocytose** of **receptor-gemedieerde endocytose**. De eindbestemming is meestal het lysosoom.
- De **balans** tussen **exo- en endocytose** bepaalt de **samenstelling** van de **plasmamembraan**. De combinatie van beide processen wordt ook gebruikt bij weefselvorming (bloedvaten).
- Lysosomen zijn **zure verteringsorganellen** die extern (heterofagie) of cel-eigen (autofagie) materiaal afbreken.
- Peroxisomen staan in voor de afbraak van peroxiden, vetzuren (β -oxidatie) en vreemde en/of schadelijke componenten.